

Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences

ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644

Tarih Perspektifinde Mısır’da Fıkıh ve Siyaset
Islamic Law and Politics in Egypt: Historical Perspective

Fatiha BOZBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi

Konya, Türkiye

Asst Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Islamic Studies

Konya, Turkey

fatih.bozbas@selcuk.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7775-3869>

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.46975>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 17.10.2020

Yayın Tarihi / Published: 25 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2020

Cilt / Volume: 29

Sayfa / Pages: 101-122

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved www.toplumbilimleri.com

Tarih Perspektifinde Mısır'da Fıkıh ve Siyaset*

Öz: Fıkıhın gerek bir ilim dalı olarak ve mezhepler çerçevesindeki gelişiminin, gerekse bölgeler arası intikal süreçlerindeki izinin sağlıklı bir şekilde sürülebilmesi için muayyen bir fıkıh havzası veya bu havzadaki belli bir ülke/bölgenin çok yönlü bir tahlile ihtiyacı vardır. Fıkıh ilmi ve fikhî mezheplerin coğrafi mekan, siyâsî ve tarihî süreç, sosyolojik altyapı gibi unsurlar çerçevesinde belli bir havzada olgunlaştığı ve zamanla o havzanın rengine büründüğü düşünüldüğünde, fikhî gelişimin kendisini çevreleyen bu unsurlarla birlikte ele alınarak değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Fıkıhın gelişimi ve değişiminde salt siyâsî şartların belirleyici olmadığını kabul etmekle birlikte, siyâsî konjonktürün dolaylı ve kısmî bir belirleyici alan teşkil ettiği iddiasını taşıyan bu çalışma, Mısır özelinde olmak üzere, târîhî süreçte fıkıh mezheplerinin yaygınlaşması, sivil fıkıh tedrisatının ahvâli ve hukuk müessesesi gibi bazı açılardan fıkıhın siyâset ile olan irtibatı ele alınacaktır. Bu doğrultuda mevzu ile ilgili târîhî veriler değerlendirilmek suretiyle Mısır'daki fıkıhın gelişiminde siyâsî unsurların ne ölçüde müessir olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, Mısır, Siyaset, Mezhep, Tarih.

Islamic Law and Politics in Egypt: Historical Perspective

Abstract: In order to better understand the development of *Fiqh* both as a branch of science and sect, along with its transition among regions, it needs to perform a multidimensional analysis of a particular *Fiqh* basin, country or a region. When it is considered that *Fiqh* both as a science and as a sect has matured in a certain basin through geographical, political and historical processes around sociological elements and take the form of that specific basin, it becomes clear that the development of *Fiqh* should be considered with the surrounding elements.

While admitting that political conditions are not only determinant in the development and change of fiqh, this study claims that the political conjuncture constitutes an indirect and partial determining factor. The connection of fiqh with politics particularly in Egypt will be discussed considering the perspectives such as the historical proliferation of fiqh sects, the nature of civil fiqh education and its legal institution. In this view, it will be tried to determine to what extent political factors were effective in the development of fiqh in Egypt by evaluating the historical data on the subject.

KeyWords: Fiqh, Egypt, Politics, Sect, History.

GİRİŞ

Fıkıh ilmi, bütün İslam ülkelerine şâmil bir şekilde düşünüldüğünde, sivil çabanın ürünü olarak kendiliğinden bir gelişim ve değişim sürecine sahip olduğu, bu noktada belli bir coğrafi bölgedeki resmî otoritelerin fıkıhın gelişimi noktasında belirleyici olmayacağı söylenebilir.¹ Buradan yola çıkarak, çağdaş bazı fıkıh tarihi literatüründe görüldüğü üzere, fıkıh tarihinin İslam ülkelerindeki belli birtakım siyâsî olaylar çerçevesinde ele alınması ve bu doğrultuda bütün İslam dünyasını muhtevasına alan bir fıkıh tarihi tasnifinin yapılması, İslam fıkıh coğrafyasının her bölgesi için isabetli bir netice vermeyeceği açıktır. Nitekim belli bir dönemde muayyen bir fıkıh coğrafyasında meydana gelen siyâsî hadiseler, o fıkıh havzasının

* Bu çalışma, müellifin *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) adlı doktora tezinden basılan *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi* (Çizgi Kitabevi 2019) isimli eserin bazı başlıklarında yer alan konuya ilişkin kısımların derlenip olgunlaştırılmasıyla teşekkül etmiştir.

¹ Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012), 64.

fikhî gelişimi için menfi ya da müspet birtakım neticeler ortaya çıkarmışsa da, aynı siyâsî hadise, başka fikhî bölgeler için tam aksi istikamette neticeler ortaya çıkarabileceği gözden kaçmamalıdır. Bu nedendir ki, söz gelimi bazı çağdaş fıkıh tarihi literatüründe zikredilen, 656/1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ile İslam dünyasındaki fikhin gerileme sürecine girmiş olması² her ne kadar Irak-Mâveraünnahir fıkıh havzası için isabetli görülebilirse de, bu menfi siyâsî tablonun İslâm dünyasının bütün ülkelerine aynı surette yansıdığı söylenemez. Nitekim Moğol işgaliyle Bağdat ve çevresinde hâsıl olan bu olumsuz fikhî seyir, bir başka bölge olarak Nil fıkıh havzasındaki Mısır'da olumlu gelişmelere kapı aralamıştır. Moğol felaketinden kaçmayı başaran ulemâ grubu içerisindeki fukahâ; bu dönemde İslâm ülkeleri içinde özellikle askerî ve siyâsî alanlarda en güçlü ülke olan Mısır'a hicret ederek buradaki fikhî faaliyetlerin gelişmesine yardımcı olmuşlardır.³ Bu fukahâ grubu, ülkedeki fikhî tedrisat merkezlerinde müderrislik ve kazâ müessesesine ilişkin görevler üstlenmenin yanı sıra, özellikle Abbâsî medeniyetinin Moğol elinde harap edilmesinin oluşturduğu psikolojik tepkinin de etkisiyle Mısır'da çok sayıda te'lifte bulunmuş, fetvâ ve hitabet işleriyle meşgul olmuştur.⁴

Tarihi süreç içerisinde bütün fıkıh havzaları aynı siyâsî hâdiselerden benzer doğrultuda etkilenmemiş olmakla birlikte, fıkıh havzalarının veya bu havzalarda yer alan İslâm ülkelerinin fıkıh tarihi müstakil bir şekilde ele alındığında, fikhin gerek bir ilim ve mezhepsel olarak gelişimi, gerekse hukuk müessesesi bağlamında söz konusu bölgenin belli tarihî dönemlerinde mevcut olan siyâsî otoritenin varlığından belli ölçüde teessür etmiş olduğu görülmektedir. Elbette ki fıkıh ile olan etkileşimi itibarıyla sadece politik unsurların mevcudiyeti söz konusu değildir. Bununla birlikte İslâm hukukunun târîhî sürecinde, içinde doğduğu ve geliştiği toplumsal yapının siyâsî, ictimâî, iktisâdî gerçeklikleriyle gelişimini sürdürdüğü bir gerçektir. Bu bağlamda Marx'ın seküler hukuk sistemlerine atfen "Hukukun toplum tarihinden bağımsız bir yanı yoktur."⁵ şeklindeki tespitinin İslâm hukukunu da teşmil ettiği söylenebilir.

Fikhin gelişimi ve değişiminde salt siyâsî şartların belirleyici olmadığını kabul etmekle birlikte, siyâsî konjonktürün dolaylı ve kısmî bir belirleyici alan teşkil ettiği iddiasını taşıyan bu çalışma, Nil Fıkıh Havzası'nda yer alan Mısır özelinde olmak üzere, geçmişten günümüze ülkenin fıkıh tarihinin sayfalarını aralayarak siyâset-fıkıh ilişkisini inceleyecektir. Bu bağlamda politik durumun hususen fıkıh mezheplerinin ülkedeki gelişimi, yaygınlaşması ve hukuk müessesesindeki tesiri üzerine yoğunlaşılacak, fikhin doktriner gelişimi çalışma kapsamına alınmayacaktır.

A. Mısır'da Fıkıh Mezheplerinin Gelişim ve Ahvâlinde Siyâsetin Rolü

Mısır'daki fıkıh tarihinin kapıları aralandığında; genel olarak fıkıh mezheplerinin ilmî gelişimleri, tedris faaliyetleri, ülkedeki yaygınlık oranları, ülkenin resmî mezhebi olup-olmama yönünden nüfûz seviyeleri ve bazı mezheplerin ülkeye intikal süreçleri gibi açılardan siyâsî şartların fıkıh mezheplerine yönelik birtakım etkilerinin olduğu görülmektedir.

² Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 4. bs., (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), içindekiler kısmı.

³ Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî fî 'asri selâtinî'l-Memâlik* (Kahire: Dâru'n-Nehdatî'l-Arabiyye 1992), 157; Mahmûd Rızk Selîm, *Mevsû'atü 'aşriselâtinî'l-Memâlik ve netâcühü'l-ilmî ve'l-edebî*, 2. bs., (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1381/1962), 3: 17-19; 7: 229.

⁴ Fatiha Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 345.

⁵ Karl Marx, *Die Frühschriften* (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1953), 412.

1. Fıkıh Mezheplerinin Mısır'a İntikalinde Siyâsî Şartların Etkisi

Fıkıh-siyâset ilişkisi bağlamında fıkıh mezheplerinin Mısır'a intikali ile ilgili târihî sürece bakıldığında, 164/781 yılında Abbâsî hilâfeti tarafından gerçekleştirilen Hanefî kadı tayini ile birlikte ülkeye intikal eden Hanefî mezhebi⁶ ve Mısır'da takrîben iki asırlık bir süre siyâsî hakimiyeti bulunan Fatımî Devleti'nin⁷ resmî mezhebi olan Şîî İsmâiliyye mezhebi⁸ istisnâ kabul edilirse, Mâlikîlik,⁹ Şâfiîlik¹⁰ ve Hanbelîlik¹¹ olmak üzere diğer üç sünnî fıkıh mezhebinin ülkeye intikalinde siyâsî şartların etkisinden söz edilmesi mümkün gözükmemektedir.

Bununla birlikte, Mısır'a Mâlikîlik, Şâfiîlik ve Hanefîliğin intikalinin gerçekleştiği ve ilk iki mezhebin belli bir ölçüde yaygınlaşmaya başladığı ilk yüzyıllarda siyasetin, mezheplerin ahvâlî noktasında sınırlı da olsa belirleyici bir rol

⁶Abbâsî hilâfetine bağlı olan Mısır'a, ilk Hanefî kadı tayini, Mehdî Billâh döneminde (158-169) İsmâîl b. el-Yesa' el-Kindî'nin atanmasıyla gerçekleşmiş (164/781) ve neticede Hanefîlik, Mısır'a siyâsîlerin iradesiyle intikal eden ilk fıkıh mezhebi olmuştur. (Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. el-Kureşî, *Cevâhiru'l-muğıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. 'Abdülfeţhâ Muhammed el-Hulv (Kahire: DâruHicr, 1413/1993), 1: 438-439; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub el-Kindî, *el-Vülâtve'l-kuğât* (Beyrut: Matbaatu'l-Âbâ, 1908), 371-373).

⁷Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır: Tefsîr cedîd* (Kahire: Mektebetü'l-Ustra, 2007), 135-140, Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 63-66; Abdülmün'im Mâcid, *Nüzumu'l-Fâtımiyyîn ve rusûmuhum fi Mısır*, 3. bs. (Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, 1985), 139-140.

⁸Şiîliğin bir kolu olan İsmâiliyye mezhebi, Ca'fer es-Sâdık'ın oğullarından en büyüğü olan İsmail'e nispetle ortaya çıkmış ve varlığını günümüze dek sürdürmüştür. Mezhebin târihi kökeni ile ilgili mevcut bilgilere bakıldığında; Ca'fer es-Sâdık'ın akabinde oğullarının en büyüğü olması sebebiyle imâmet görevinin İsmâîl'e verilmesi gerekirken, belli nedenler dolayısıyla bu göreve kardeşi Mûsâ el-Kâzım'ın layık görülmesinin oluşturduğu tepkisel bir duruş neticesinde ortaya çıktığı söylenebilir. İsmâiyye mezhebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 47; Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraqu's-Şîa* (Beyrut: Menşûrâtu'r-Rıza, 1433/2012), 114-115; Mustafa Öz, "İsmâiliyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu* (İstanbul: İlmî Neşriyet, 1993), 605-645; Muzaffer Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

⁹Mısır'da ilk tanınan fıkıh mezhebi olan Mâlikîlik, Medine'de bizzat İmâm Mâlik'in elinde yetişen Mısırlı ilk talebelerinin vesilesiyle Mısır'a intikal etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 1: 175; Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed el-Ya'merî, *Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Ebû'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 2: 83; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsnu'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1387/1967), 1: 446; Abdülazîz b. Sâlih el-Halîfî, *el-İhtilâfü'l-fikhi fi mezhebi'l-Mâlikî: Muştalaḥâtuhû ve esbâbuhû* (by., 1414/1993), 106; İlyâs Derdür, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010), 1: 448-449.

¹⁰İmâm Şâfiî'nin 199/815 yılının sonlarına doğru Mısır'a yerleşmesiyle ülkeye intikal eden Şâfiî mezhebi, gerek İmâm Şâfiî'nin ülkedeki fikhî tedris faaliyetleri, gerekse Mısır'daki ilk talebeleri olan Büveytî, Müzenî, Rebî' b. Süleymân el-Murâdî, Rebî' b. Süleymân el-Cîzî gibi isimlerin fikhî faaliyetleriyle kısa zamanda ülkede revaç bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Ṭabaḳâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfeţhâ Muhammed Hulv vd. (Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 2: 92-95, 132-135, 162-165; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *Ṭabaḳâtü's-Şâfi'iyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 1: 22-23, 26, 28, 30; Muhammed Ebû Zehre, *eş-Şâfiî: ḥayâtuhû ve 'asruhû, ârâuhû, ve fikḫuhû*, 2. bs. (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1978), 394; Muhammed Nebîl Ganâim, *Medârisü Mısrî'l-fikhiyyefi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî* (Kahire: Dâru'l-Hidâye, 1419/1998), 154-175.

¹¹Mısır'a intikal eden en son fıkıh mezhebi olarak Hanbelîlik, Eyyûbülerin Mısır'ı fethi sırasında (567/1171) orduyla birlikte ülkeye gelen İbnü'l-Hanbelî ismiyle meşhur İzzeddîn Abdühâdî b. Abdülvehhâb'ın ülkedeki ilk Hanbelî fıkıh medresesini inşa etmesiyle Mısır'da tanınmaya başlamış ve 6./12. yy. in son yarısı itibarıyla buraya gelen Zeynüddîn b. Nuceyye (ö. 599/1203) ile Şemsüddîn b. el-İmâd el-Makdisî (ö. 676/1277) gibi ülkenin ilk Hanbelî fukahâsının elinde gelişme kaydetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî, *ez-Zeyl 'alâṭabaḳâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005), 2: 528-538; 4:142-148; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 304-308.

üstlendiği kanaatindeyiz. Mısır'ın erken fıkıh tarihi dönemlerinde hissedilmeye başlanan bu siyâsî tesir, belli fıkıh mezheplerinin öne çıkmasında etkili olduğu gibi, bu durum diğer yandan, diğer bazı fıkıh ekollerinin mevcut gidişatını menfî yönde etkilemiştir. Bu bağlamda Mâlikî mezhebinin yaygınlığını sürdürdüğü ilk yüzyılların ardından ülkeye intikal eden Şâfiî mezhebinin yayılma imkânına erişerek ülkenin en revaçtaki mezhebî eğilimi haline gelmesinde, İmâm Şâfiî ile talebeleri ve müntesiplerinin faaliyetlerinin yanı sıra siyâsî faktörlerin de etkili olduğunu düşünmekteyiz. Hususen, 3./9. yüzyılın son yarısını içerisine alan Tolunoğulları döneminde en fazla gelişim gösteren mezhep olarak Şâfiîliğin bu yükselişi siyâsî otoritenin mezhebî meyli ile irtibatlı gözükmektedir. Mısır'da Şâfiîlerin ilk kez hukuk müessesinde resmî olarak yer edindiği Tolunoğulları döneminde Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (ö. 302/915)¹² Mısır ve Şam bölgesinin başkadısı olarak atanmıştır.¹³ İbn Tolun'un oğlu Adnan'ı ifadelerine göre; babasının idaresi evvelinde Mısır'da hakim mezhep Mâlikîler iken, İbn Tolun muttalî olduğu niza ve çekişmelerde her daim Şâfiî olduğunu bizzat ifade ederek Şâfiîleri desteklemiş ve neticede bu durum Mâlikîlerin zayıflaması Şâfiîlerin ise yükselmesiyle neticelenmiştir. Şâfiîlere yönelik meylinin tezahürü olarak İmâm Şâfiî'nin Mısırlı talebesi Rebi' b. Süleyman'a oldukça hürmet eden İbn Tolun, onu sürekli meclisine davet ederek hediyelerle ikramda bulunmuş, çocuklarını da ondan ilim tahsilinde bulunmaya teşvik etmiştir.¹⁴

Bu noktada Shamsy gibi biz de Şâfiîliğin desteklenerek güçlendirilmesinin bir tesadüf olmanın ötesinde, Tolunoğullarının izledikleri politika ile izah edilebileceğini düşünmekteyiz. Buna göre Mısır'ın yerel olmayan siyâsî otoritesi Tolunoğulları, ülkedeki bağımsızlığı sağlayabilmek adına, bu döneme kadar ülkenin ileri gelenlerinden oluşan ve mahallî ağırlıkları baskın olan Mâlikîleri tercih etmedikleri gibi Abbâsî hilâfet merkezinde ağırlığı bulunan Hanefî müntesiplerini desteklememişler, bu noktada bütün iltifatlarını, ülkenin yeni yükselişe geçen mezhebi olan Şâfiîliğe yöneltmişlerdir.¹⁵

Mısır'ın ilk dönemlerine ilişkin dikkatimizi celbeden bazı rivâyetler, henüz resmî olarak belli bir mezhebe müntesip olmayan siyâsî otoritenin mezheplere yönelik meylinin fıkıh ekolleri arasındaki rekâbet ve taassub ruhunu tetiklediğini ve bu ekollerin ülkedeki konumunu doğrudan etkilemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kaynaklarda zikredilen pek çok rivâyetten birine göre; Şâfiî kadı İsmâil b. Abdilvâhid el-Makdisî¹⁶ dönemin İhşidî valisi Ebû Mansûr Tekin ile konuşarak sahibü's-şurta¹⁷ vasıtasıyla Amr b. el-Âs Camii'nde ders halkası bulunan Mâlikîlerle Hanefîleri camiiden kovdurmuştur.¹⁸ Bir başka rivâyette geçtiği üzere; bu defa İhşidîler, Şâfiîleri sevmedikleri için, dönemin Şâfiî fakihî İbnü'l-Haddad'a husûmet

¹² Tam adı Ebû Zür'a Muhammed b. Osmân b. İbrâhîm ed-Dımeşkî'dir. Mısır'a Şâfiî fukaha gruplarıyla birlikte gelmiştir. Ahmed b. Tolun'un oğlu Humâreveyh tarafından atandığı (284/897) Şam ve Mısır bölgelerinin kadılık görevine sekiz yıl devam ettikten sonra Mısır kadılığında azledilmiş (292/905), bundan sonra Şam'daki görevine devam etmiştir. Bkz. *Hüsnü'l-muhâdara*, 1: 399; Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 480; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Ref'u'l-işr an kuğâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998), 387-388.

¹³Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 480.

¹⁴Ebü'l- Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, *Târîhu medîneti Dımaşk* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 40: 54-55.

¹⁵Ahmed el-Shamsy, *From Tradition to Law: The Origins and Early Development of the Shâfiî School of Law in Ninth-Century Egypt* (Harvard: Harvard University, Doktora Tezi, 2009), 153.

¹⁶ 321'de Mısır kadılığını üstlenmiş ve iki ay görevini sürdürmüştür. (Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 484-485.

¹⁷ Bugünkü emniyet müdürüne tekâbül eden bir makam olup, Mısır'da önceki dönemlere kıyasla Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde yetkisi sınırlanmış olmakla birlikte valinin vekili konumunda bulunuyordu. Bkz. Nâsir el-Ensârî, *Târîhu Enzîmeti's-şurta fi Mısr* (Kahire: Dâru's-Şürûk, 1410/1990), 56.

¹⁸Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 544.

beslemişler, bu dönemin Mâlikî kadısı Hâris b. Miskîn, Hanefîlerin ve Şâfiîlerin camiiden çıkarılmasını emretmiştir.¹⁹ Hanefîlerin taltif edildiği bir başka rivâyete göre de; Hanefî kadı İbn Ebî Leys, halîfe Vâsik Billâh döneminde halîfenin talebi üzerine ülkedeki bütün fukahâyı Halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili sorguya çekmiş ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu reddeden birçok fukahâ hapse atılmıştır. Bu mevzuyu Hanefî mezhebinin lehine fırsata çeviren kadı, Malikî ve Şâfiî fukahânın Câmîu'l-atîk'teki tadrîsatlarından men' edilmelerini ve camiye yaklaşmalarını emretmiştir.²⁰

2. Resmî Mezhep Uygulamasının Mısır'daki Fıkıh Mezheplerine Yönelik Etkileri

Mısır'ın fıkıh tarihinin siyâsetle olan irtibatı noktasında değerlendirilebilecek en bâriz ve sağlam târîhî veriler kanaatimizce ülkede resmî mezhep uygulaması ile birlikte ortaya çıkmaktadır. İslam dünyasında belli bir bölgenin siyâsî otoritesinin tercihleriyle gerçekleşen resmî mezhep uygulaması, esasında, her ne kadar belli bir mezhebin yayılması amacına ma'tuf olmayıp, belli bir bölgenin yargılama sisteminde düzenin sağlanması, hukukî istikrar ve güven ortamının teşekkülü amacını taşımış olsa da, bu uygulamaya bağlı gerçekleşen kadı tayinleri, netice itibarıyla diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Mısır'da da belli mezheplerin yayılmasına tesir etmiştir. Her ne kadar bu tesirin ölçüsü sınırlı olup bu noktada mezheplerin Mısır'da yaygınlaşmasında farklı unsurlar da mevcut olsa da, nihâî noktada resmî mezhep uygulaması, ülkedeki fikhî ahvâlin dolaylı yoldan siyâsî otoritenin mezhebî tercihleriyle olan irtibatını ortaya koymaktadır.

Abbâsî hilâfetine bağlı olan Mısır'a, 164/781 yılı gibi çok erken bir zaman diliminde hilâfet merkezinden bir Hanefî kadı tayin edilmesiyle Hanefîlik, devlet otoritesiyle ülkeye intikal eden ilk fıkıh mezhebi olmakla birlikte,²¹ ülkede 4./10. asrın yarısına kadarki süreçte resmî boyutta bir mezhep tercihi hissedilmemiştir. Bu süreçte kazâ müessesine ilişkin görevler, ülkede belli bir mezhebin silsilesi itibara alınmaksızın farklı zaman dilimleri için farklı mezhebin fukahâsına tevdi edilirken, her kadı kendi mezhebinin ahkâmına göre vazifesini yürütmüştür.²²

Hukuk müessesesinde siyâsî otoritenin etkisinin belli belirsiz hissedilmeye başlandığı bu süreç, ilk kez 358/969-567/1171 tarihleri arasında ülkedeki siyâsî hâkimiyeti elinde tutan Fâtımîlerin müntesibi oldukları Şiî İsmâiliyye mezhebinin ülkenin resmî mezhebi olmasıyla son bulmuş, artık mezhep seçimi ferdi bir ihtiyârın ötesine taşınmıştır.²³ Bundan sonraki süreçte halkın bireysel dinî hayatında genel bir serbestlik söz konusu olsa da, o tarihe kadarki fikhî tecrübelerine aykırı olarak

¹⁹Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 469.

²⁰Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 450.

²¹Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 371-373.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Kureşî, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, thk. Muhammed b. Şiştâvî b. Süleymân (Kahire: Dâru't-Tevfikîyye, 2014), 347-354; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2: 139-147; Ali İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüştâ mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-fethi'l-Osmânî* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1947), 318.

²³Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 584; Hıdr Ahmed Atâullâh, *el-Hayâtü'l-fikriyye fi Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1134/1989), 52-80.

ibadete ilişkin bazı mevzularda²⁴ ve mahkemelerde İsmâîlîlik tatbîk edilmiş²⁵ ve Şîîlik merkezli bir adlî kadrolaşmaya gidilerek²⁶ devletin yüksek rütbeli mevkîsi addedilen kadılık görevine Şîîler tayin edilmiştir.²⁷ Zaman zaman sünnî mezheplerin fukahâsından da kadı atamaları yapılmış olsa da,²⁸ miras, talak, ramazan hilalinin sübûtu gibi bazı meselelerde sünnî kadılar dahil herkes İsmâîlîliğin fikhî ahkâmına göre hüküm ve fetvâ beyan etmekle mükellef tutulmuştur.²⁹ Diğer yandan tayin edilen sünnî kadıların içerisinde, Fâtımîlerin rakipleri Abbâsî hilâfetinin resmî mezhebi olması dolayısıyla hususi olarak husumet besledikleri Hanefîlerin yer almaması da,³⁰ kanaatimizce dönemin hukuk teşkilatının yapılanmasının siyâsî otoritenin tercihleriyle olan irtibatını açıkça ortaya koymaktadır.

Neticede İsmâîliyye mezhebi; her ne kadar Fâtımîlerin Şîî hukuk sisteminin tatbik edilmesine dâir sünnî halka yönelik ısdar ettiği kanunlardan korkan ve görevlerinden azledilme endişesi taşıyan halkın küçük bir kesimi ve yönetici zümre haricinde Mısırlıların vicdan ve pratiğinde yer edinememiş olsa da,³¹ iki asırlık bu süreç, Mısır'ın fıkıh tarihinde bir ilk olarak (Şîî) bir fıkıh mezhebinin siyâsî otoritenin vesilesiyle resmî düzeyde yer bulabilmesi ve hukuk sisteminde nüfûz sahibi olması açısından oldukça önemli bir dönemi teşkil etmiştir.

Siyâsî otoritenin tercihinin bir semeresi olarak İsmâîliyye mezhebinin ülkenin resmî mezhep kabul edilmesiyle irtibatlı bir diğer nokta da, Mısır'ın iki asırlık sürecinde Şîîliğin bir ilim olarak gelişimi ve hususen mezhepte önemli addedilen

²⁴ Söz gelimi; ezanda geçen "hayyâ 'alâ's-salâh" yerine Şîîlerin ezanında mevcut olan "Hayyâ 'alâ hayrî'l-'amel" ifadesi zikredilmiş, hutbelerde ehl-i beyt övülmeye başlanmış, İsmâîliyye mezhebindeki miras hükümleri uygulamaya konmuş, Ramazan hilalinin sübûtu gayesiyle bizzat hilali izleme uygulaması kaldırılmış ve başta kadılar olmak üzere sünnî fıkıh mezheplerinin müntesipleri de Şîîlerin hesaplarına göre oruç tutmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'iz-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1972), 1: 379; Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 584; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-ıhıta ve'l-âsar: el-ıhıta'ü'l-Makrızıyye*, 2. bs. (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1987), 2: 270, 281; a.m.l.f., *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhamed Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991), 3: 103-104; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (Kahire: Vezâretü's-sekâfe, 1383/1963), 4: 32; Ebü'l-Berakât Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs el-Hanefî, *Bedâ'ü'z-zühûr fî vekâ'ı'ı'd-dühûr* (by.: Matbaatu's-Şa'b, 1960), 1: 185; Selâm, *Edeb fî'l-'asri'l-Fâtımî* (İskenderiye: Dâru'l-Maarif, ts.), 153-154; Alî İbrâhîm Hasen, *Târîhu Cevher es-Şikillî*, 2. bs. (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1963), 58, 60, 62.

²⁵ Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 584; Ebü Zeyd Velıyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dıvânü'l-mübtede' ve'l-ıhaber fî eyyami'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsaruhum min zevı's-sultânı'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde vd. (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1421/2000), 4: 70.

²⁶ Fâtımîler döneminde tayin edilen İsmâîlî kadıların isimleri için bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâğara*, 2: 147-153.

²⁷ Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, 76.

²⁸ Mâlikîlerden Ebü Tâhir ez-Zühli, Abdülvehhâb b. Alî; Şâfiîlerden İbn Reşâ, İbnü'l-Hılâi, Ebü'l-Meâlî, Ebü Muhammed Abdulah Rıfâa', Kuzâi, Abdülmelik b. Dirbâs el-Kürdî bu dönemde kadı olarak tayin edilen sünnî fukahâdandır. Bkz. Ebü'l-Vefâ İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî, ed-*Dıbcü'l-müzheb fî ma'rifeti 'ayâni 'ulemâ'ı'l-mezheb*, thk. Ebü'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.) 2: 27; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâğara*: 404-406; 2: 151, 153.

²⁹ Kindî, *Vülât ve'l-kuğât*, 584. Bunun tek istisnası, Ahmed b. el-Efdal el-Küteyfât'ın vezirlik döneminde gerçekleşmiştir. Ahmed b. el-Efdal vezirliğe atanınca Şâfiî, Mâlikî, İsmâîlî ve İmâmiyye mezheplerinden dört ayrı kadı tayin ederek, her birinin kendi mezhebine göre fetvâ beyan etmesine izin vermiştir. İbn Müesser bu durumu "İslâm ümmetinde daha önce hiç böyle bir şey duyulmamıştı." şeklinde değerlendirirken, günümüz bazı müellifleri Fâtımîlerin böyle bir karar almalarında, Şîîliği yayma noktasındaki başarısızlıklarının etkili olduğunu düşünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf b. Celeb Râgıb, *el-Muntekâ min aıhbâri Mısr*, thk., Eymen Fuad Seyyid (Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransîli'l-Âsarî's-Şarkıyye, ts.), 114-115; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed, *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-aıhbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyin el-hulefâ'*, 2. bs., thk. Cemâlüddîn Şeyyâl (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1416/1996), 3: 14; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâğara*, 2: 165.

³⁰ Ahmed Muhammed el-Bağdâdî, *Şer'ıyyetü's-salıtanatı'l-Eyyûbiyye* (Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1425/2004), 61-62; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 245.

³¹ Atâüllâh, *el-Hayâtü'l-fıkriyye fî Mısr*, 78; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 205, 210.

teliflerin ortaya çıkmasıdır. Fikhî tadrîsat faaliyetlerinin yürütülmesi gayesiyle sünnî rakipleri olan Abbâsîlerin Bağdat'ta kurduğu ilmî müesseselerin Şîî versiyonlarını Kahire'de kurmak için özel çaba gösteren Fâtımîler, bu doğrultuda Fâtımî Şîîliğinin kalesi olan Ezher Camii'ni tesis etmiş,³² ardından medreseler (Hâfizîyye, Selefiyye),³³ camiiler (Hâkim, Râşid, Karâfe, Mukas, Akmer),³⁴ Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane³⁵ ve Ezher'in muadili Dâru'l-hikme'yi³⁶ tesis ederek İsmâîlî mezhebinin yaygınlaşması için ilmî tadrîsat halkaları genişletilmiştir. Bu noktada Fâtımîlerin Mısır'daki fikhî otoritesi olan Kadı Nu'man ailesi³⁷ ve devletin veziri İbn Killis'in³⁸ fikhî tadrîs faaliyetleri ve te'lif ettikleri eserler, İsmâîliyye fikhinin gelişmesinde oldukça önemli bir role sahip olmuştur.

Diğer yandan, Fâtımî hâkimiyetindeki bu iki asırlık sürecin ilmî hareketliliğinden sünnî fukahânın da istifade ettiğini, bu bağlamda sünnî fıkıh mezheplerine ilmî hürriyet tanınarak ilmî tadrîs faaliyetlerine devam ettirmelerine herhangi bir kısıtlama getirilmediğini ve özellikle Mısır'daki fıkıh medresesinin resmî olmasa da pratik düzeyde ilk kez bu dönemde faaliyet göstermeye başladığını ifade etmek gerekir.³⁹ Ne var ki, hususen Mâlikîlerin siyâsî birtakım amaçlarla taltif edilerek ilmî faaliyetlerinin desteklenmesi bir yana,⁴⁰ sünnî fukahânın bu süreçteki ilmî yoğunluğunun Mısır'ın Fâtımî hâkimiyetinde olmadığı diğer dönemlerle mukayese edildiğinde belli bir düşüşe sahip olduğu belirtilmelidir. Bu noktada Sünnî fukahânın Şîî fıkıh sisteminde reddettikleri hususları açıkça dile

³²Makrîzî, *Hişat*, 2: 273; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-zâhire*, 4: 32.

³³İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 105; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Matbaatu'l-Emriyye, 1332/1914), 10: 458-459; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebir*, 1: 708-709; a.m.l.f., *İtti'âzu'l-hunefâ*, 3: 167.

³⁴Makrîzî, *Hişat*, 2: 277, 282, 283, 290, 318.

³⁵Makrîzî, *Hişat*, 1: 409.

³⁶Makrîzî, *Hişat*, 1: 458.

³⁷Mısır'ın Fâtımîler tarafından fethiyle birlikte halife Muiz ile birlikte Mısır'a gelen Kadı Nu'man bir yandan Şîî askerlerinin kazâî meseleleriyle ilgilenirken diğer yandan fetih sonrasında halifenin kazâî meselelerde İsmâîlî hükümlerin tatbikini talep ettiği sünnî kadı Ebü Tâhir el-Mâlikî'ye danışmanlık yapmıştır. Hukuk teşkilatının yanı sıra daha ziyade İsmâîliyye fikhına yönelik tadrîs faaliyetlerinde öne çıkmıştır. Ayrıntı bilgi için bkz. Kindî, *Vülâteve'l-kuğât*, 586; Muhammed Kâmil Huseyn, *fi Edebi Mısrî'l-İslâmîyye* (Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2014), 68-69, 72; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, 575-576.

³⁸Mısır'ın İhşidîler hâkimiyetinde bulunduğu dönemde Mısır'da bir süre ikâmet eden ve zamanla yükselen mevkiisi engellenmek istenince Mağrib'e giden İbn Killis, Mağrib'deki Fâtımî halifesi Muiz'e Mısır'ın kötü ahvâline ilişkin ihbârda bulunarak halifeyi fethi teşvik etmiştir. Fetih sonrasında da halife ile birlikte Mısır'a yerleşmiş, gerek devlet işlerinde ve gerekse oldukça liyâkat sahibi olduğu İsmâîliyye fikhinin tadrîs faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıntı bilgi için bkz. Ebü'l-Kâsım Alî b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre*, thk. Abdullah Muhsin (Kahire: Matbaatu'l-Ma'hedi'l-İlmi'l-Fransî, 1923), 19-21; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Necib Mustafa Fevvâz vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004), 28: 102-103; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7: 27-30; Makrîzî, *Hişat*, 2: 341; Abdüllatif Hamza, *el-Hareketü'l-fikriyye fi Mısr fi'l-aşreyni'l-Eyyübîve'l-Memlûkî'l-evvel* (by.: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.) 75.

³⁹Kaynaklardaki bilgiler dikkatli incelendiğinde; Mısır'da resmî bir müessese olarak ilk fıkıh medreselerinin inşası Eyyübîler ile başlarken, resmî olmasa da faaliyet gösteren ilk fıkıh medreselerinin daha önce Fâtımîler döneminde tesis edildiği görülmektedir. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Matbaatu'l-Emriyye, 1332/1914), 10: 458-459; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ*, 3: 167; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 105; Seyyid, *Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, 593.

⁴⁰Güçlü bir mezhebî taassuba sahip olmakla tanınan Fâtımî halifesi Hakim'in sünnî ritüel ve kişilere yönelik bazı aşırı uygulamaları, Fâtımîlerin Mağrib valisi İbn Bâdis tarafından tenkid edilince Hâkim, durumun yumuşatılması amacıyla Mâlikî fukahâyâ yakınlık göstererek camiilerdeki ilmî faaliyetlerine devam etmelerine izin verdiği gibi, bazı günümüz eserlerinde zikredildiği üzere, aynı gaye ile bir süre Mâlikî mezhebine intisap ettiğini açıklayarak, kendisine mezhebin eğitim sistemini öğretmeleri için iki Mâlikî fakih tayin etmiştir. Bkz. Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ*, 2: 119; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-zâhire*, 4: 222 Mahmûd Mustafa, *el-Edebü'l-arabî fi Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Eyyübî* (by.: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1387/1967), 252; Ahmed Muhammed Ahmed İbrâhîm, *el-Hayâtü's-sekâfiyye fi Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî ve hattâ nihâyeti'l-aşri'l-Fâtımî el-evvel* (Kına: Câmîatü Cenûbu'l-vâdî Külliyyetü'l-âdâb Kısmu't-târîh, Doktora Tezi, 1425/2004), 321.

getiremedikleri de göz önünde bulundurulduğunda, fikrî özgürlüğün mevcut olduğu Mısır'ın diğer dönemlerine göre bu dönemde sünnî fıkıh sisteminde daha yavaş bir gelişmenin meydana gelmesi elbette ki şaşırtıcı olmayacaktır.⁴¹

Mısır'da Fâtımî hakimiyetiyle başlayan resmî mezhep uygulaması, ülkenin Fâtımî sonrası döneminde de devam etmiş; bundan sonraki süreçte ülkenin Eyyûbî (567/1171-648/1250) ile Memlûkî (648/1250-922/1517) devletlerinin nüfûzu altında bulunduğu takriben dört asırlık süreçte resmî düzeyde esas alınan mezhep Şâfiîlik olmuştur.

Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetiyle birlikte sünnî fıkıhın ülkede yeniden ihyâsı için sünnî fıkıh mezheplerinin her türlü ilmî faaliyetlerine ve fukahâyâ büyük bir ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Kelâmî konularda Eş'arî mezhebine, fikhî alanda da Şâfiî mezhebine mensup olan Selâhaddin Eyyûbî, kazâ müessesesinin sorumluluğunu ve tesis edilen medreselerin yönetimini, ağırlıklı olarak Mısır'da Fâtımîler dönemi öncesinde yaygınlaşmaya devam eden Şâfiî mezhebi fukahâsına tevdi etmiştir. Bu bağlamda; Şâfiîlerden Sadrüddîn Abdülmelik b. Dırbas el-Mârânî kâdilkudât tayin edilmiş ve bütün İsmâilî kadılar azledilerek yerlerine Şâfiî kadılar atanmıştır.⁴² Eyyûbî dönemi Mısır'ında diğer fıkıh mezheplerinden de nâib (vekil) olarak kadı tayini yapılmış olsa da⁴³ prensip olarak kadılık makamı Şâfiîlere⁴⁴ tevdi edilmiştir.

Özellikle Eyyûbî dönemine ilişkin klasik kaynaklarda, Şâfiî mezhebinin bu denli taltif edilerek ülkenin resmî mezhebi hüviyetine kavuşmasında, Selâhaddin Eyyûbî'nin Şâfiî oluşunun mu, yoksa her ne kadar hâlâ Mâlikîlik de önemli bir paya sahip olmakla birlikte, ülkedeki hâkim fikhî eğilimin Şâfiîlik oluşunun mu etkili olduğuyula ilgili doyurucu ma'lûmât bulunmasa da, bunda her iki unsurun da birbirini tamamladığı ve desteklediği söylenebilir. Şâfiî kadıların tercih edilmesi, mezhebin ülkedeki yayılışının bir neticesi olarak görülebileceği gibi, Eyyûbîlerin Hanefî olan yöneticisi el-Melikü'l-Muazzam İsmâ b. Âdil ve oğulları haricinde, mezhebine düşkünlüğü ile tanınan Selâhaddin Eyyûbî başta olmak üzere Eyyûbî

⁴¹ Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 231-232.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî, *Müferricü'l-kürûb fi aḥbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâlüddîn Şeyyâl (Kahire: Dâru'l-Kütübve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1377/1957), 1: 198; Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmâil b. Osmân el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi aḥbâri'd-devleteyn*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2002), 2: 118; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 3: 319; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28: 242.

⁴³ Mâlikîlerden Ebû Abdullah Muhammed es-Sıkkilî (ö. 589/1193), Abdurrahmân b. Cezâlî (ö. 616/1220), İbnü's-Sükkerî ve İbn Şâs; Hanbelîlerden Muhammed b. Abdilvehhâb el-Harrânî bu dönemde kadılığa getirilen isimler arasında yer almakta iken (Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâtü'n-naḳale*, 3. bs. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 1: 189-190; 2: 485-486; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muḥâḍara*, 1: 411; Makrîzî, *Muḳaffa'l-kebîr*, 3: 513-514; İbn Receb, *Zeyl 'alâ ṭabakâti'l-Ḥanâbile*, 4: 126-128), Mısır kadılarını kronolojik olarak tertîb eden Süyûtî'nin *Hüsnü'l-Muḥâḍara* isimli eserinde bu döneme ilişkin hiçbir Hanefî kadı isminin yer almaması, muhtemelen bu dönemde Hanefîlerden kadı tayini yapılmadığını göstermektedir.

⁴⁴ Eyyûbîler dönemi boyunca kadılığa getirilen Şâfiîler arasında Ebû'l-Berekât Muhammed el-Mevsilî (ö. 600/1203), Ziyâüddîn b. Dırbâs, Ebû Amr Osmân el-Fâsî (ö. 639/1242), İbn Aynü'd-devle, İbn Abdüsselâm, Bedrüddîn es-Sencâr (ö. 663/1265) ve Şemsüddîn el-Ermevî gibi isimler mevcuttur. (Münzirî, *Tekmile*, 2: 14-15; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî, *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 14: 297; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, 2. bs., thk. Abduuramân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1400/1980), 7: 159; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Ref'u'l-işr an ḳudâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998), 474-475; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3: 242; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muḥâḍara*, 1: 412-413.

devlet ricâlinin neredeyse hepsinin Şâfiî oluşunun⁴⁵ bu durumu hususen desteklediği kanaatimizce ağır basmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda da konuyla ilgili olarak, özellikle Selahaddin Eyyûbî'nin mezhebine olan düşkünlüğü ifade edilirken Ebû Yûsuf'un Hanefîliğin Bağdat'ta, Selahaddin'in ise Şâfiîliğin Mısır ve Şam'da yayılmasında büyük bir rolü olduğunun zikredilmedi. Kanaatimizce bu durum siyâsî unsurların fıkıh mezheplerinin gelişimiyle olan irtibatını açıkça ortaya koymaktadır. Diğer yandan; her ne kadar Selçuklular ve Zengîlerin ilmî terbiyesinde yetişmelerine rağmen resmî mezhep olarak Şâfiîliği tercihe şayan gören Eyyûbî siyâsî otoritesinin bu mezhebî meylinin, siyâsî birtakım menfaat sağlama amacına ma'tuf olması da muhtemel gözükmektedir. Şâfiîliğin yetim mallarından zekat alınmasına onay vermesi gibi, daha ziyade mâlî mevzularda devletin gelişimini destekleyici hükümlere sahip olması nedeniyle siyâsî otoritenin maslahatına daha muvâfık görülmüş olması muhtemeldir.⁴⁶ Resmî mezhep tercihinde siyâsî unsurların etkili olması bir yana; kazâ müessesinin mezheplerle olan sıkı ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, Eyyûbîler döneminde Mısır'da yaygınlık açısından müessir bir nüfuzu bulunan Şâfiî mezhebine resmî hüviyet tanınmış olmasının gayet mâkûl gözüküğünü⁴⁷ ve bu dönemdeki çoğu kadının Şâfiî mezhebenden seçilmiş olmasının, isdâr edilen hükümler arasında herhangi bir tenâkuzun ortaya çıkmaması açısından müspet bir netice ortaya çıkardığını da belirtmek gerekir. Eyyûbî yöneticilerinden el-Melikü'l-Kâmil'in, Şâfiîlerden İbn Aynü'd-devle'yi kâdilkudât olarak tayin ettiğinde "kendisine ne Hanefî ne de Hanbelîlerden kadı vekil atamamasını şart koşmasının"⁴⁸ da bu gayeye ma'tuf anlaşılması mümkündür.

Eyyûbîler dönemi boyunca Şâfiîlerin sahip olduğu resmî mezhep statüsü, mezhebin kazâî alandaki nüfûzunun artmasında etkili olduğu gibi, bu durum tesis edilen medreseler vesilesiyle tedris faaliyetlerinin çoğalması ve yaygınlaşması, mezhepte liyakat sahibi fukahâ sayısının artmasında da dolaylı bir etki yapmıştır. Eyyûbî yöneticileri her ne kadar dört mezhebin eğitim faaliyetleri için medreseler tesis etmişse de, bu dönemde inşâ edilen 39 medresenin 16'sının müstakil olarak Şâfiî fukahâyâ tahsis edilmiş olması,⁴⁹ ülkenin resmî mezhebi olan Şâfiî mezhebine özel bir ihtimam verildiğini⁵⁰ ve Şâfiî fukahânın ilmiye sınıfının en önemli kişileri olarak addedildiğini⁵¹ göstermektedir.

Diğer yandan Mısır'da ancak Eyyûbîler dönemi sonlarında, yani 7./13. asrın yarısına doğru yaygınlaşmaya başlayan Hanefîliğin⁵² gelişiminde de siyâsî unsurların dolaylı bir etkisi olduğu kanaatindeyiz. Zira ülkenin Eyyûbî hâkimiyetinde kaldığı bir asırlık süreçte Hanefîliğin yaygınlaşma imkânına erişmesinde en önemli etken, Eyyûbî fethi sırasında Nüreddîn Zengî'nin Dımaşk'tan gönderdiği Hanefî fukahâyâ tahsis edilen medreselerin faaliyetleri olmuştur.⁵³

⁴⁵ Ali Muhammed Sallâbî, *Selâhüddîn el-Eyyûbî ve cühûdühû fi'l-kazâ' 'ale'd-devleti'l-Fâtîmiyye ve tahrîri beyti'l-Mağdis* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1429/2008), 277.

⁴⁶ Muhammed Bağdâdî, *Şer'iyetü's-saltanatı'l-Eyyûbiyye*, 62-63.

⁴⁷ Mustafa Selîm Etrûşî, *el-Kazâ fi Mısır ve's-Şâm fi'l-'ahdi'l-Eyyûbî* (Amman: DâruDeclé, 2007), 247.

⁴⁸ Etrûşî, *Kazâ fi Mısırve's-Şâm*, 259.

⁴⁹ Şâfiî fukahâ ve diğer mezhep fukahâsına tahsis edilen medreseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî, *Hıtaf*, 2: 362-405; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 265-288.

⁵⁰ Etrûşî, *Kazâ fi Mısır ve's-Şâm*, s. 246; Sallâbî, *Selâhüddîn el-Eyyûbî*, 277.

⁵¹ Ramazan Şeşen, *Selâhüddîn Devrinde Eyyubîler Devleti* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983), 287.

⁵² Makrîzî, *Hıtaf*, 2: 343.

⁵³ Ahmed Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye fi hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa* (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1411/1990), 57.

Ayrıca, Eyyûbîlerin sonu itibariyle ülkede tanınmaya başlayan Hanbelî mezhebine⁵⁴ ait hiçbir müstakil medresenin mevcut olmayışı da mezhebin ülkedeki yaygınlaşma seyri ile açıklanması mümkün olduğu gibi, Eyyûbîlerin genel olarak Şâfiî ve Hanefî mezhebini desteklemeleriyle de izah edilebilir.

Eyyûbîlerin ardından takriben üç asırlık süreçte Mısır'daki siyâsî hakimiyeti elinde tutan Memlûkler döneminde de resmî mezhep tercihi ve hukukî teşkilatlanmanın siyâsî otoritenin tercihleri doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir. Fıkıh mezheplerinin Memlûkler dönemindeki durumuna bakıldığında; Eyyûbîler döneminde olduğu gibi bu dönemde de ülkenin resmî mezhebinin Şâfiîlik olduğu görülmektedir.⁵⁵ 4./10. yüzyılın son yarısına gelindiğinde Mısırlıların dinî teâmülünde ağırlıklı bir konuma erişen Şâfiîlik,⁵⁶ Fâtımî fetretinin ardından Eyyûbîlerin elinde ihyâ olmasının akabinde Memlûkler dönemine gelindiğinde, salt Mısır değil Nil Fıkıh Havzası'nın diğer ülkelerine de yayılmış bir ekol haline gelmiştir.

Mâlikîlerden tevârüs ettiği mezhebî hâkimiyetini bu dönemde de devam ettiren Şâfiî mezhebinin Eyyûbîlerin ardından Memlûkler tarafından da resmî mezhep olarak tercihe şâyân bulunması, ülkedeki nüfûzunun pekişmesinde kanaatimizce etkili olan önemli bir unsuru teşkil etmiştir. Bu noktada, Memlûklerin Mısır'a getirildikten sonraki süreçte iskân ettikleri Ravza Adası'ndaki kalede kendilerine tahsis edilen bir fakih nezaretinde dinî eğitime tâbî tutulmaları⁵⁷ ve bu doğrultuda fıkıh ilmiyle ilgili olarak -kaynaklarda her ne kadar açık bir ma'lûmâta erişmiş olmasak da- kuvvetle muhtemel Eyyûbî Devleti'nin resmî mezhebi olan Şâfiî mezhebine yönelik bir tadrîsattan geçmiş oldukları göz önüne alınırsa, gelecekte Memlûklü Devleti'ni kuracak olan bu kişilerin devletin resmî mezhebi olarak Şâfiîliği tercih etmeleri şaşırtıcı olmayacaktır.

Bu minvalde Mısır'da aslen Türk olan Memlûkler ve diğer Türkler arasında en yaygın mezhep Hanefîlik iken, devletin Şâfiîliği desteklemiş olmasında, Eyyûbî otoritesi altında Memlûklü Devleti'ni kuran siyâsî otoritenin çoğunluğunun Şâfiî mezhebenden oluşu etkili olduğu gibi; yetim mallarından zekat alınması, zevilerhâma miras verilmeyerek malın beytül mâle kalması gibi Şâfiî mezhebinde kabul edilen hükümlerin -konuya ilişkin Hanefî mezhebi hükümlerine kıyasla- siyâsî

⁵⁴Makrîzî, *Hîtat*, 2: 343. Her ne kadar Süyûtî, Makrîzî'den yarım asır geriye giderek Hanbelîliğin Mısır'da 6./12. asrın sonlarına doğru tanınmaya başladığını ifade etse de, kanaatimizce; İbnü'l-Hanbelî olarak meşhûr olan İzzeddîn Abdülhâdî b. Abdülvehhâb'ın, Mısır'ın fethi sırasında Eyyûbî ordusu komutanı Esedüddîn Şirkûh ile birlikte Dımaşk'tan Mısır'a gelerek (567/1171) burada bir Hanbelî medresesi inşâ etmesi [Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmîni, *el-Mağşadu'l-ersed fi zikri aşhâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 3: 55; İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2: 377-378] ve Eyyûbî döneminde Hanbelîliğin tanınmasında en etkili iki isimden biri olan Zeynüddîn b. Necâ'nın (Mısır'a geliş tarihi tam olarak bilinmese de) 599/1202 yılında Mısır'da vefât ettiği [İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2: 377-378] göz önünde bulundurulduğunda, Hanbelî mezhebinin 6./12. asrın sonlarına doğru Mısır'da ilk nüvelerinin atıldığı, bundan sonraki yarım asırlık süreçte mezhebin yaygınlaşma istikâmetindeki gelişimiyle 7./13. yüzyıl yarısında da tanınmaya başladığı söylenebilir. Böylece; Süyûtî'nin görüşünün Hanbelî mezhebinin ülkeye intikâl sürecini ifade ettiği, Makrîzî'nin görüşünün ise; mezhebin ülkede belli bir yaygınlık oranına ulaşmış olması şeklinde değerlendirilerek birbirine muvâfık değerlendirilmesi mümkün olabilir.

⁵⁵ Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l-'aşri'l-Memlûkî* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1971), 178

⁵⁶Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1: 327; Stanley Lane Poole, *Târîhu Mısır fi'l-'usûri'l-vüşât*, terc., thk. ve tlk. Ahmed Sâlim Sâlim (Kahire: Dâru'l-Mısriyyeli'l-Bennâniyye, 1435/2014), 95-96

⁵⁷Hamdî Abdülmün'im Muhammed Huseyn, *Dirâsât fi târîhi'l-Eyyûbüyyînve'l-Memâlik* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 2000), 156

otoritenin maslahatına daha fazla hitap etmesi de destekleyici bir unsur teşkil etmiş olmalıdır.⁵⁸

Şâfiî mezhebinden sonra Memlûklü siyâsî otoritesi tarafından taltif edilen diğer mezhep olan Hanefîliğin Mısır'ın bu dönemdeki yükselişinde yine kanaatimizce siyâsî unsurlar dikkat celbetmektedir. Memlûklerin aslen Türk olması nedeniyle Hanefîliğe karşı gösterdikleri müspet tutum,⁵⁹ en bâriz şekilde ülkenin hukuk sisteminde kendini göstererek Hanefî kâdilkudât rütbe açısından Şâfiîlikten sonra ikinci sırada yer almıştır.⁶⁰ Hukuk sistemindeki bu tercihin, her ne kadar Hanefîliğin Memlûkler döneminde yükselişe geçerek yaygınlaştığı şeklinde izah edilmesi mümkünse de, yaygınlık açısından bu dönemde ülkede Mâlikîliğin Şâfiîlikten sonra geldiği düşünüldüğünde, kanaatimizce bu tercihin siyâsî otoritenin arzusuyla irtibatlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hukuk sisteminde taltif edilmelerinin yanı sıra fikhî tadrîs faaliyetlerine de destek verilen Hanefîlere tahsis edilen medrese sayısının neredeyse Şâfiîlerinkine ulaşmış olması, birden çok mezhebe tahsis edilen medreselerin neredeyse hepsinde Hanefî fıkıh tadrîsatına yer verilmiş olması bu desteğin diğer bir tezâhürüdür.⁶¹

Diğer yandan Memlûkler döneminde gerçekleştirilen hukukî reformun da siyâsî birtakım saiklerle irtibatlı olması muhtemel gözükmektedir. Bilindiği üzere Eyyûbîler döneminde başkadı Şâfiîlerden tayin edilerek diğer mezhep mensuplarından başkadiya nâibler atanmıştır. Memlûklü hakimiyetinin ilk on beş yılında da kâdilkudat tercihinde resmî mezhebe aidiyet esas alınmış iken, sultan Zâhir Baybars döneminde gerçekleştirilen hukukî değişime göre; diğer mezheplerden (Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî) nâib tayin edilme usûlüne son verilerek ülkedeki mevcut dört fıkıh mezhebinden kâdilkudât ve ona bağlı nâibler atanmıştır (ta'addudu'l-kudât).⁶² Böylece mahkemeye müracaat edenlere arzu ettikleri mezhebî tercih hakkı tanınmıştır (663/1265).⁶³ Bu hukukî değişim; yaygınlık seviyesi farklı olmakla birlikte dört fıkıh mezhebinin ülkede varlık kazandığını⁶⁴ ve fıkıh tarihi açısından ülkenin içinde bulunduğu "istikrar" döneminin⁶⁵ her mezhebi

⁵⁸Michel Winter, *el-Müctemeu'l-Mısırî tahte hükmi'l-Osmânî*, terc. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 2001), 186.

⁵⁹Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtinî'l-Memâlik*, 94.

⁶⁰Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sa'*, 4: 36; Âşûr, *el-Aşru'l-Memlûkî fi Mısır ve's-Şâm*, 378; Selîm, *Mevsû'atü 'aşri selâtinî'l-Memâlik*, 2: 65.

⁶¹ Memlûkler döneminde müstakil olarak Şâfiîlere 7, Hanefîlere ise 5 medrese tahsis edilmişken, Hicâziyye ve Müsellemiyye medreseleri dışında mezheplerin ortak faaliyetlerine tahsis edilen bütün medreselerde Hanefî fıkıh tadrîsatı yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 355-356.

⁶²İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1: 85; Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 4: 122; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sa'*, 4: 35-36; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn vd. (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1984), 3: 466; a.m.l.f., *Nücûmü'z-zâhire*, 7: 122; İktibasta bulunduğumuz müerrihler arasında sadece İbn İyâs söz, konusu uygulamanın 660 yılının sonlarına doğru gerçekleştiğini zikretmektedir.

⁶³Abdurrahman Atçıl, "Memlûklerden Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 38 (2017), 108.

⁶⁴Hayât Nâsır Huccî, "el-Kazâ ve'l-kuğât fi Mısır fi 'ahdi'n-Nâsır Muhammed b. Kâlâvûn", *Dirâsât*, 13/12 (1986), 68.

⁶⁵ Memlûkler dönemi, bazı genel fıkıh tarihi eserlerinde "fıkıhın gerileme çağı" içerisinde gösterilerek menfi bazı nitelendirmelerle -mezhep taassubu, taklid ruhu- tavsif edilmişse de (Muhammed Hudari Bey, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 8. bs. (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1387/1968), 323-328; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 4. bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), içindekiler kısmı; a.m.l.f., "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası, 1998), 13: 10-11), ilgili dönem Mısır açısından değerlendirildiğinde; kanaatimizce oldukça farklı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Zira Memlûkler dönemi, ülkede teorik ve pratiğiyle dört fıkıh mezhebinin sisteminin oturmuş olduğu, fıkıh tadrîsatı açısından

kucaklayıcı özelliğinin bir tezâhürü olarak düşünölebileceği gibi,⁶⁶ Memlûklü siyâsîlerinin Şâfiîlerin gerek hukuk müessesesi gerekse devlet yönetimindeki nüfûzunu kırma gayesi ile bunu gerçekleştirmiş olmaları uzak bir ihtimal değildir.⁶⁷ Bu noktada Memlûklü kâdilkudatı Şâfiî İbn bint Eaz ile Baybars'ın vakıf malına ilişkin bir meselede ihtilafa düşmesi ve kâdilkudatın verdiği fetvadan geri dönmemesinden sultanın hoşnutsuzluk duyması⁶⁸ böyle bir değişime kapı aralamış olabileceği dikkatli bir gözden kaçmamalıdır. Diğer yandan dönemin emîrlilerinden İzzeddîn Aydoğdu'nun, hukukî meselelerde şahitliğini kabul etmeyen kadilkudattan hoşlanmamasının da etkisiyle Baybars'a hukuk müessesinde mezhepsel çoğulculuğa geçişi tavsiye etmesinin,⁶⁹ Baybars'ın böyle bir değişim öngörmesinde pekiştirici bir faktör teşkil etmiş olabileceği de ifade edilmelidir.

Ayrıca İslâm âleminin doğuda Moğol istilaları, Endülüs ve Şam'da haçlı saldırılarına maruz kaldığı bu döneminde, haçlı ve Moğol tehditi nedeniyle birçok ulemânın güvenli bir bölge olarak gördükleri Mısır'a yerleşerek ülkenin fikhî hareketliliğine yaptığı katkı,⁷⁰ hârici de olsa siyâsî unsurların ülkedeki fikhin ahvâliyle irtibatını bir kez daha ortaya koyduğu ifade edilmelidir. Devletin dolaylı desteğinden istifade ederek ülkede oldukça büyük bir gelişme kaydeden Mısır Hanefîliğinin, Bâbertî (ö. 786/1384), Bedreddîn Aynî (ö. 855/1451), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Muhyiddîn Kâfiyeci (ö. 879/1474) vs. gibi isimlerle mezhep içerisinde öne çıkan ve sayıca en fazla fukahâsının yetiştiği sürecin Memlûkler dönemine tekâbülelmesi zannımızca şaşırtıcı olmayacaktır.⁷¹

Mısır'da Memlûklü Devleti'nin akabinde Osmanlı hâkimiyetinin söz konusu olduğu dört asırlık sürece bakıldığında ise; gerek mezhepler çerçevesinde gelişim seyri, gerekse hukuk sisteminin işleyiş keyfiyeti açısından fikhin, siyâsî birtakım unsurlar ile irtibatını devam ettirdiği görölmektedir. Evvelâ Osmanlı'nın Mısır'da fiilî nüfûzunun mevcut olduğu, ülkenin Fransız işgaline kadarki dönem değerlendirildiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Mezheplerin teşekkülünden sonraki safhalarda nüfûzu altında bulunduğu siyâsî otoritenin tercihlerine göre resmî mezhebin tayin ettiği Mısır'da, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ile birlikte farklı bir döneme girilmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin politik

---

düşünüldüğünde Mısır tarihinde en fazla fıkıh medresesinin mevcut olduğu, fikhî faaliyetlerin azamî düzeye ulaştığı, eğitim kurumlarındaki fıkıh tadrîsâtında dört mezhebe de yer verildiği, yaygınlık oranı farklı olmakla birlikte toplum teâmülünde dört mezhebin de yer edinmiş olduğu, mezhep müntesiplerinin uzun bir zaman dilimi bir arada yaşamanın neticesi olarak birbirlerine tahammül seviyelerinin artmış olduğu, dört fikhî mezhebin de resmî düzeyde itibar göyerek devlet ve toplum nezdinde istikrara kavuştuğu dönem olmasının yanı sıra, iddia edildiğinin aksine bu dönemde dört fıkıh mezhebinden de ictihad mertebesinde seçkin fukahânın yetiştiği görölmektedir.

⁶⁶ Memlûkler döneminde Mısır'da inşa edilen medreselerin çoğunluğunun iki veya dört mezhebe müştereken tahsis edilmiş olması da (Makrîzî, *Hıtaţ*, 2: 369, 378-380, 382-383, 386, 391-393, 399-402, 404; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 353-357), bu dönemin bütün mezhepleri kucaklayıcı bakış açısını ortaya koymaktadır.

⁶⁷ Bu görüşte olan bazı müellifler için bkz. Abdölmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâţîni'l-Memâlik fi Mısır: Dirâse taħlîliyye li'l-izdihâr ve'l-inhiyâr* (Kahire: Mektebetü'l-Enclö el-Mısriyye, 1988), 125; a.m.l.f., *Nüzûmu devleti selâţîni'l-Memâlik*, 2. bs. (Kahire: Mektebetü'l-Enclö, 1979), 94; Hasen Ahmed el-Bitâvî, *Ehlü'l-'imâme fi Mısır: 'Aşru selâţîni'l-Memâlik* (Kahire: Ayn lî'd-Dirâsât ve'l-Bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007), 47; Saïd Abdölfettâh Âşûr, *el-'Aşru'l-Memlûkî fi Mısırve's-Şâm*, 2. bs. (Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1976), 378; İhâb Muhammed Rızk Salâh, *ed-Devrû's-siyâsî ve's-şekâfi li-fukahâi's-Şâfi'iyye* (Tanta: Câmî'atü'l-Tanta, Külliyyetü'l-âdâb, Kısmu't-târîh, 2006), 143.

⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30: 76; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-şâfi*, 3: 466.

⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30: 76; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-şâfi*, 3: 466.

⁷⁰ Saïd Abdölfettâh Âşûr, *el-Mücteme'u'l-Mısırî fi 'asri selâţîni'l-Memâlik* (Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1992), 157; Selîm, *Mevsû'atü 'aşri selâţîni'l-Memâlik*, 3: 17-19; Selâm, *el-Edeb fi 'aşri'l-Memlûkî*, 106.

⁷¹ Mısır'ın Memlûkler dönemi Hanefî fukahâsı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 378-389.

sisteminin bir uzantısı olarak devletin gerek merkezî ve gerekse kendisine bağlı diğer bölgelerinde resmî mezhep olarak tanınan Hanefî mezhebi, bu süreçle birlikte Mısır'ın fıkıh tarihinde ilk kez resmî mezhep olarak tanınmıştır. Bu yeni hukukî tercih gereğince; Osmanlı merkezî idare eliyle Mısır'ı Osmanlı hukuk teşkilatına doğrudan entegre etme yönünde bir hamle yapılarak öncelikle Memlûklü dönemde tayin edilen dört mezhebin ~~kadılarını~~ kadılarını görevlerinden azledilmiş ve yerlerine Sultan Selîm tarafından Türk bir kadı (kâdılarab) atanmıştır (Ocak 923/1517).⁷² Ancak yeni uygulamanın birçok açıdan meşakkate ve hukukî işlemlerin te'hirine kapı aralaması ile birkaç ay sonra (Mart 923/1517) azledilen Arap kadılar görevlerine iâde edilmişlerdir.⁷³

Bundan sonraki süreçte 928/1522 yılında yapılan değişiklik ile Mısır'ın hukuk teşkilatından sorumlu en üst düzey memur (Mısır kazaskeri) olarak devletin merkezinden Seydi Çelebi tayin edilmiştir. Kendisine dört mezhepten nâibler atayan Çelebi,⁷⁴ yerel fukahânın kazâ teşkilatı içerisindeki yerini muhafaza etmiş olsa da, başkadının devlet merkezinden getirilmesiyle Osmanlı devlet merkezinin kazâ müessesesindeki ağırlığı bir basamak daha ziyade edilmiştir.⁷⁵ Bu noktada, kazasker tayinlerinde Hanefîlerin ön planda olmasının, Hanefî doktrininin diğer mezheplerinkinden daha üstün tutulduğu anlamını taşımadığı, kazaskerin adlî teşkilatın idarecisi olarak görev yaptığı, diğer mezheplere mensup Mısırlı kadıların ise nâip sıfatıyla kendi mezheplerinin görüşlerine göre kadı adına davaları yürüttüğü ve hukukî işlemleri gerçekleştirdiği hususen belirtilmelidir.⁷⁶ Bununla birlikte kazasker tayinlerinde Hanefîlerin tercih edilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin merkezî siyasetinin Mısır'ın hukuk teşkilatına yönelik etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Hanefîliğin Osmanlılar dönemi Mısır'ında resmî mezhep statüsüne kavuşmasıyla birlikte, fıkıh ilmi gibi dinî ilimlerin tadrîsatinin yapıldığı ana merkez hüviyetinde olan Ezher'de Hanefîliğin tadrîsatinin özel bir önem verilmeye başlanmıştır. Talebeler, gerek fetvâ meselelerinin çözümü ve gerekse hukuk müessesinde görevlendirilmek amacıyla önceki dönemlerde görülmeyen bir kesâfetle Hanefî fıkıhına yönelmişlerdir. Özellikle Ezher meşîhatlığı (baş müderrislik) rütbesinin Muhammed el-Mehdî el-Abbâsî el-Hanefî ile birlikte Hanefî mezhebine intikâl edip bu mezhebe inhisar edilmesiyle başlayan süreçte ve bu rütbenin derecesinin yükseldiği 1280/1864 yılı itibariyle Hanefî mezhebine geçişte önemli bir artış görülmüş, talebeler gruplar şeklinde Hanefî mezhebine geçmişlerdir. Talebelerle birlikte başka mezheplere mensup bazı müderrislerin de geçimlerini tedârik etme gayesiyle Hanefî mezhebine intikâl ettiği bu süreçte, bazı müderrisler ise mezheplerini değiştirmeksizin Hanefî mezhebiyle iştigâl etmişlerdir. Her ne kadar Şâfiî ve Mâlikîler, mezhepler arası bu intikâli hoş karşılamamış ve bunu yapanların ilimle muttasıf olamayacaklarını düşünmüşseler de son gelişmelerle birlikte Hanefî mezhebi Mısır tarihinde ilk kez bu denli bir iltifatı hâiz olmuştur.⁷⁷

⁷²İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 5: 165; James E. Baldwin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 84.

⁷³İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 5: 165.

⁷⁴İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 5: 469; Ahmed Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-ḥaqâratü'l-İslâmiyye: Târîḥu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîḥu'n-nüzumi'l-kazâiyyefi'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, ts.), 7: 303-304.

⁷⁵Atçıl, "Memlûklerden Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk", 103.

⁷⁶Atçıl, "Memlûklerden Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk", 113.

⁷⁷ Ali Paşa Mübârek, *el-Ḥıṭaṭu't-tevfîk Vühyyetü'l-cedîde* (Bulak: el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1305), 4: 28-30, 41

Hanefiliğin resmî bir hüviyete kavuşmasının ardından kazâ müessesinde etkin olması; mezhebin tadrîs faaliyetlerinin artmasına sağladığı katkının yanı sıra, ülkedeki yayılma ve genişleme açısından da gelişme kaydetmesini sağlamıştır. Bununla birlikte; daha ziyade büyük şehirlerde yaygınlaşan Hanefiliğin ülkenin Saîd bölgesi ve kırsal kesimlerinde yaygınlaşmadığını, bu bölgelerin Mısır'ın Osmanlı ile siyâsî bağının sona erdiği 1340/1922 tarihine kadar ve sonrasında eski mezhebî meyillerini sürdürdükleri ifade edilmelidir.⁷⁸ Bu noktada Hanefiliğin 4 asrı aşkın süredir ülkenin resmî mezhebi olmakla birlikte, siyâsîler tarafından ön plana çıkarılan söz gelimi Şâfiîliğe kıyasla ülke tabanında geniş bir yaygınlık seviyesine ulaşmamış olması düşündürücüdür. Bu durum, Hanefiliğin resmî mezhep olarak tayininin, prensip olarak salt devlet siyaset sistemindeki teâmülün Mısır'da tatbik edilmesi esasına dayandığını, dolayısıyla Osmanlı siyasetinin yaygınlık açısından ülkenin fıkhi hayatına etki bakımından oldukça silik kaldığı söylenebilir.

3. Mısır'da İslam Hukukuna Mukabil Seküler Hukukun Tercih Edilmesinde Siyâsî Otoritenin Rolü

Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin devam ettiği 18. yüzyılın son yıllarında meydana gelen ve ülkenin siyâsî tarihi açısından oldukça önemli olan Fransız işgali, ülkenin fıkıh tarihi açısından da dönüm noktasını teşkil etmiştir. Siyâsî tarihi açısından, ülkenin çağdaş siyâsî tarihinin başlangıcını oluşturan bu işgal, ülkenin fıkıh tarihi serüveninde de benzer bir yeni sürecin başlangıcını ifade etmiştir. Zira bu işgale kadar ülkede Şii İsmâilî fıkıh sistemi de dahil olmak üzere İslâmî çerçevede yer alan fıkıh sistemleri hâkim iken, bu işgalle birlikte, ilk kez ülkenin hukukî yapısında gayri müslim bir devlet eliyle birtakım değişiklikler yapılma yoluna gidilmiştir.⁷⁹ Mısır'daki bu siyâsî değişim, üç yıl gibi kısa bir süreyi ihtivâ etmiş olsa da, işgal sonrasında Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan ve 19. ile 20. yüzyılları içine alan iki asırlık zaman diliminde ülkenin fıkıh tarihi seyrinde önceki dönemlere kıyasla çok önemli farklılıklar olduğu, ama neticede, ülkenin hukukî yapısının siyâsî unsurlardan tecrîd edilmeyip aksine daha da kesâfet kazandığı gözlenmektedir.

19. ve 20. yüzyıllar, Mısır'ın ilk kez devlet mekanizmasının etkin rolüyle seküler kanunlaştırmaların gölgesinde kaldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız işgalinin hukukî alanda kısa süren tahribinin akabinde, 1805-1848 yılları arasında Mısır valiliği görevini üstlenmiş Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan Mısır'ın yakın tarihinde, ülkenin hukuk sisteminde çok yönlü bir reformasyona gidilmiştir. Bu doğrultuda temelde kanunlar ve kanunların tatbik

⁷⁸Muhammed Seyyid Keylânî, *el-Edebü'l-Mısırî fi zıllî'l-hükmi'l-Osmânî* (Kahire: Dâru'l-Fercânî, ts.), 37; Hişâm Yüsrâ el-Arabî, *Cuğrâfiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye* (Kahire: Dâru'l-Besâir, 1426/2005), 14; Dêrdûr, *Târîhu'l-fıkhi'l-İslâmî*, 2: 946.

⁷⁹ Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali sonrasında yapılması düşünülen değişiklikler arasında ilk önce mahkemelere el atılmıştır. Bu bağlamda; ticârî meselelerle miras dâvâlarının görülmesi amacıyla yarısı Müslüman ve yarısı Hristiyan üyelerden oluşan 12 üyeli bir mahkeme (mahkemetü'l-kadâyâ) tesis edilmiş, ancak bu mahkemeler arzu edilen semereyi vermemesi üzerine şer'î yargılama sistemine geri dönülmüştür. Bununla birlikte, kazâî alana yönelik müdâhalelerin devam ettiği bu süreçte, Osmanlı dönemi uygulaması terkedilerek Mısır'ın kazaskerliğine yerli halktan birisi tayin edilmiştir. Diğer yandan, Mısır'da bir ilk olmak üzere; yüksek yargı sistemi kurulmuş, buna göre dâvâların neticelerine yapılan itirazların incelenmesi ve mahkeme kararlarının ya onaylanması ya da yeniden görüşülmesi için bir divân kurulmuştur. Ayrıca gayri müslimlerin yargı sistemlerinin de değiştirildiği bu dönemde; ülkedeki Hristiyanlar, Kıptîler, Ermeniler, Marûnîler ve Yahudiler için, medenî davalara bakmak üzere millî mahkemeler tesis edilmiş, bununla birlikte bu mahkemelerin verdikleri hükme razı olmamaları ihtimaline binâen şer'î mahkemelere başvuru hakları da sâbit kalmıştır. Bkz. Abdülmecîd Muhammed Hafnâvî, *Târîhu'l-kânûni'l-Mısırî (el-'Aşru'l-İslâmî)* (İskenderiye: yy.), 290; Muhammed Hamidullah Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2013), 113.

mekanı olan mahkemelerin yapısı ve işleyişinde birtakım değişiklikler gündeme gelmiştir.

19. yüzyıl boyunca siyâsî otoritenin iradesi doğrultusunda hususen Fransız kanunlarının resepsiyonuyla başlayan bu hukukî değişim sürecinde,⁸⁰ 1875 yılındaki yargı reformuna kadar ısdar edilen kanunlarda fikhî hüküm ve istilahlara önemli bazı atıflar yapılmış olsa da;⁸¹ yargı reformu akabinde çıkarılan kanunlarda şer'î hukukun izleri oldukça silik kalmıştır.⁸²

Diğer yandan Mehmet Ali Paşa dönemine kadar tek dereceli yargılama sistemi olarak şer'î hukuk sisteminin mevcut olduğu Mısır'da, 19. yüzyıl itibariyle şer'î mahkemelere alternatif olmak üzere yargı yetkisini üstelenecek birtakım meclisler ve mahkemeler oluşturulmuştur. 1875 yılındaki hukuk reformu ile birlikte oluşturulan karma mahkemeler⁸³ ve 1883 tarihli yerel mahkemeler⁸⁴ ile hâli hazırda sorumluluk alanı kısıtlanmış şer'î mahkemelerin⁸⁵ hukuk sistemindeki nüfuz ve yetki alanı oldukça daraltılmıştır. Bundan sonraki süreçte Mısır'daki hukukî düzende ikili bir sistemin mevcûdiyeti çok bâriz bir hale gelmiştir. Bir tarafta batıdan iktibâs edilen kanunlar doğrultusunda oluşturulan yeni kanunlar ve bunların tatbîk mecrası olan karma ve yerel mahkemeler, diğer tarafta şer'î hukuk sitemine dayanan şer'î mahkemeler yer almıştır. Böylece İslam hukuku, sorumluluğu birkaç alanla tahdîd edilmek suretiyle seküler hukukla paralel olarak yürürlükte bulunmuştur.⁸⁶

Görüldüğü üzere; Mısır'ın siyâsî otoritesinin iradesi doğrultusunda başlayan seküler kodifikasyon faaliyetleri, ülkede çok eski zamandan beri mevcut olan fıkıh-

⁸⁰Napolyon'un 1798'deki Mısır işgali, sadece üç yıl sürmesine rağmen ülkedeki bütün yüzyıla damgasını vurmuştur. İşgal sonrasında batılı iş adamlarının bölge ticaretini ellerinde tutmak için birtakım girişimlerde bulunmaları, çeşitli ilmî araştırmalar yapmak amacıyla Mısır'da kalan Batılı uzmanlar ve Batılılar tarafından tesis edilmiş okul ile enstitüler, Mısır halkının Fransa modeliyle batıyı tanımasını ve ona hayranlık beslemesini sağlamıştır. Diğer yandan, Fransız Devrimi'nden oldukça etkilenen Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Fransa'da başlattığı hareketin bir benzerini Mısır'da tatbîke başlamıştır. İşte bütün bunların bir neticesi olarak da Mısır'da, 19. yüzyıl boyunca yapılan hukukî reformlar ve kanunlaştırma faaliyetlerinde batılı ülkelerden hususen Fransa model olarak alınmıştır Bkz. Muhammed Hüseyin Heykel, *Terâcîmu Mısrîyye ve Ğarbiyye* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1980), 98; Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri*, 419-422.

⁸¹Bu bağlamda; kanunlarda cezalar belirlenirken fikhî istilahlardan cezâ hukukuna ait olarak had, kısas, diyet, ta'zir; medenî usûl alanıyla ilgili olarak kadâ, şehâdet, da'va, beyyinât gibi kavramlar kullanılmış, bazı suçlara nasslarda belirtilen cezalar öngörülmüştür. Özellikle 1830, 1849 ve 1855 yıllarında çıkarılan ceza kanunlarında şer'î hukukun izleri çok net görünmekte olup, 1851 tarihli Kanun-i Cedit'ten mühlhem 1855 tarihli Ceza Kanunu, Hanefî mezhebinin esaslarına göre diyet ve kısas cezalarına değinmiş, şartları oluştuğunda had cezasının uygulanmasından söz etmiştir. Bkz. Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri*, 158-159.

⁸²1875 tarihinde ısdar edilen Karma Medenî Kanunu'nun bazı hususlarında İslâm hukukuna atıflar yapılmış olsa da, bunların, Ezher ulemâsının kanunları hazırlayan Fransız yetkili Maunoury ile görüşmesi neticesinde konulduğu tahmin edilmektedir.

⁸³Karma mahkemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yevâkim Mîhâil, *Târîhu'l-kânûn fi Mısr* (Fucâle: MatbaatuMısr, 1899), 100-103; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* (by.: Arı Sanat Yayınları, ts.), 303; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 195; a.m.l.f., "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi", *Turkish Studies*, 9/4, (İlkbahar 2014), 934.

⁸⁴Yerel mahkemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Safvet, *el-Kitâbü'z-zehabi li'l-me'hâkimi'l-ehliyye* (1883-1933) (Bulak: Matbaatu'l-Emîriyye, 1937), 102-120; Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, 303-304.

⁸⁵19. yüzyıl boyunca şer'î mahkemelere muâdil olması amacıyla oluşturulan yargı meclisleri, konsolosluk mahkemeleri ve millî mahkemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 504-508.

⁸⁶Clark B. Lombardi, *State Law as Islamic Law in Modern Egypt*, ed. Ruud Peters vd. Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, 2006, 63-66.

siyâset ilişkisini -bu sefer seküler hukukla da irtibatlı hale gelerek- bir kez daha ortaya koymaktadır.

19. yy. boyunca batı kanunları kaynaklı kanunlaştırma faaliyetlerinin yanı sıra, oluşturulan kanunlara bir nev'î meşruiyet kazandırmak ve bu kanunların gerek yönetici tabaka ve gerekse halk üzerinde oluşturduğu menfî etkiyi azaltmak amacıyla, resepsiyon kanunlara İslâm hukukundan referans bulmaya yönelik gerçekleştirilen ilk çalışmaların siyâsî otoritenin iradesi doğrultusunda ortaya çıkması da siyasetin fıkıhla olan irtibatı noktasındaki mezkûr tespitimizi teyit etmektedir. Bu bağlamda; Mısır'da siyâsî otoritenin özel isteği doğrultusunda Fransız Medenî Kanunu ile İslâm hukukunu mukârene esasına dayanan iki eser karşımıza çıkmaktadır. Mahlûf el-Minyâvî, Mâlikî mezhebi ile Fransız Medenî Kanunu'nu mukâyese ettiği *Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik b. Enes*⁸⁷ isimli çalışmasıyla,⁸⁸ dönemin devlet adamı ve önde gelen İslâm hukukçusu Muhammed Kadri Paşa ise aynı metodu takip ederek ama bu sefer Hanefî mezhebini esas almak suretiyle *Tatbîku mâ vücide fi'l-Kânûni'l-medenî muvâfıkan li-mezhebi İmâm Hanîfe* isimli eseriyle⁸⁹ İslam dünyasında Batı kanunlarıyla fıkıhın mukârene edildiği ilk ürünleri ortaya koymuşlardır.

Bu iki eserin ardından Mısır'da bizzat fıkıhın kanunlaştırılması amacıyla hükümetin talebi doğrultusunda Muhammed Kadri Paşa'nın kanun taslağı olarak telif ettiği *el-Ahkâmu's-şer'iyye fi'l-ahvâli's-şahsiyye, Mürşidü'l-hayrân, Kânûnû'l-'adl ve'l-inşâf* isimli eserler 19. yy. Mısır'ındaki fikhî teliflerin amaç ve keyfiyetinde siyâsî otoritenin tesirini göstermektedir.⁹⁰ Bu kanun taslakları, her ne kadar İslâm hukuku ahkâmının modern kanun metinleri gibi düzenli ve sistemli olmadığından bahisle İslâm hukukunun hukuk pratiğinde kullanıma elverişli olmadığı şeklindeki iddiaların asılsızlığını izhar etme gayesi⁹¹ ve dönemin muhâfazakar aydın kesiminin ilmî teşvikinin ürünü⁹² olarak kaleme alınmışsa da, Mısır'da ilk kez bir siyâsî otoritenin resmî talebi doğrultusunda hazırlanmış olmaları açısından oldukça önemlidir.

Son olarak ayrıca, Mehmet Ali Paşa döneminden sonra şer'î mahkemelerde Hanefîliğin esas alınmaya devam edilmesinin⁹³ kanaatimizce Mısır'ın son dönem hukuk sistemindeki mezhebî meyil açısından fıkıhın siyâsetle olan ilişkisini göstermektedir. Ülke genelinde değerlendirildiğinde halk tabanında Şâfliğe galebe çalamayan Hanefî mezhebinin resmî nüfûz süreci, Mehmet Ali Paşa ve sonrasındaki dönemlerde de devam etmiş, neticede Hanefîlik şer'î mahkemelerde esas alınan tek mezhep olmaya devam edegelmiştir. Aradan geçen 400 yıllık zaman diliminin

⁸⁷Mahlûf b. Muhammed Minyâvî, *Mukârenâtü't-teşrî'iyye: Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc vd. (Kahie: Dâru's-Selâm, 1420/1999).

⁸⁸ Rahmi Yaran, *Mahlûf el-Minyavi ve Tatbîku'l-kânûni'l-medenî 'alâ mezhebi'l-İmam Malik* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 21.

⁸⁹ Heykel, *Terâcimu Mısrîyye ve Ğarbiyye*, 100.

⁹⁰ Bu üç kanun taslağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bozbaşı, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, 536-541.

⁹¹Muhammed Zeyd el-İbyânî, *Şerhu'l-ahkâmi's-şer'iyye fi'l-ahvâli's-şahsiyye*, thk. Muhammed el-Gâzî (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 7.

⁹² Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 141.

⁹³Şer'î mahkemelerin yeni sistemine ilişkin yayınlanan 1880 tarihli ikinci lâyhada; şer'î muhâkemenin Hanefî mezhebi esas alınarak yapılacağı kurala bağlandığı gibi, mezhep içinde farklı görüşlerin olması durumunda en muteber görüşün (ercâhu'l-ekvâl) tercih edilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sadece cinayet davalarında İmameyn'in görüşleri, kasıtlı katl davalarında ise üç imamın görüşünün hükme esas olacağı şeklinde bir istisna yapılmıştır. İlgili lâyihanın maddeleri için bkz. Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri*, 332.

ardından Hanefilik, 1930'lara kadar, hukukî planda resmî mezhep hüviyetinde kalmıştır. 1931 tarihli “şer’î mahkemelerin düzenlenmesi”ne ilişkin lâihânın 280. Maddesiyle kanunun uygun gördüğü durumlarda diğer fikhî mezheplerin görüşlerinin de değerlendirilmesi ilk kez karara bağlanmış olsa da⁹⁴ bu durum, verilen hükümlerde Hanefiliğin hâkim olduğu realitesini değiştirmemiştir.⁹⁵

Değerlendirme ve Sonuç

Siyâsî şartlar ve olayların merkeze alınması suretiyle bütün fıkıh havzalarını teşmil eder nitelikte yapılan genel fıkıh tarihi okumaları her bölgenin kendine ait hususiyetlerinden dolayı her zaman isabetli bir netice veremeyecek olmasına karşın; belli bir ülke veya bölge ile tahdîd edilen fıkıh tarihi çalışmalarında, fıkıh ilminin gelişimi ve değişimiyle olan dolaylı ve kısmî irtibatından dolayı ilgili dönem ya da bölgenin siyâsî şartlar ve ahvâlinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Fıkıh ilmi ve fıkıh mezhepleri her ne kadar sivil bir çabanın ürünü olsa da, olgunlaşma sürecinde içinde bulunduğu coğrâfî çevre, tarihî süreç ve sosyolojik altyapı gibi unsurların yanı sıra kendisini çevreleyen siyâsî şartlardan da teessür ettiği bir gerçektir.

Nitekim araştırmamız neticesinde, Mısır’daki fikhî hayatın hususen fıkıh mezhepleri ve hukuk müessesesi çerçevesindeki gelişim ve değişiminin, ülkede belli târihî dönemlerde mevcut olan siyâsî otoritenin varlığıyla ve onun tercihleriyle yakından irtibatlı olduğu görülmüştür. Bazı mezhepler açısından ülkeye intikal aşamasıyla başlayan bu irtibat, belli dönemlerde hangi fıkıh mezhebinin resmî mezhep olarak tanınacağı ve buna bağlı olarak hukuk müessesesinde esas alınacak mezhebin belirlenmesi, fikhî tedris faaliyetlerine yönelik teşviklerin daha ziyade hangi mezheplere tahsis edileceğine yönelik hususlarda kendisini hissettirmiştir. Ülkenin yakın döneminde de seküler hukuka ağırlık verilerek fikhin nüfûz alanının tahdîd edilmesinde ülkedeki siyâsî otoritenin belirleyici bir yönü olduğu görülmüştür.

Mısır’ın siyâsî ahvâlinin, kısmî de olsa ülkedeki fikhî hayatın keyfiyetine tesir ettiğine yönelik bir çerçeve çizme gayretindeki bu çalışma kanaatimizce, paralel doğrultuda fukahâ ile siyâsîler arasında da sıkı bir irtibatın olduğu noktasında fikir vermektedir. Bu öngörümüz mevzuya ilişkin tarafımızdan kaleme alınacak farklı bir çalışma ile ilmî bir temele kavuşmayı hedeflemektedir.

Kaynakça

Abdurrahman Atçıl, “Memlûklerden Osmanlılar’a Geçişte Mısır’da Adlî Teşkilat ve Hukuk”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 38 (2017), 89-121. <https://doi.org/10.26570/isad.347710>

Ağırakça, Muhammed Hamidullah, *Mısır’da Kanunlaştırma Hareketleri*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2013.

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.

Arabî, Hişâm Yüsrâ, *Cuğrâfiyyetü’l-mezâhibi’l-fıkhîyye*. Kahire: Dâru’l-Besâir, 1426/2005.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh, *el-‘Asru’l-Memlûkî fî Mısr ve’s-Şâm*. Kahire: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 2. Basım. 1976.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh, *el-Mücteme’u’l-Mısrî fî ‘asri selâţîni’l-Memâlik*. Kahire: Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, 1992.

⁹⁴*el-Vakâiu’l-Mısrîyye*, 2 Muharrem 1350/20 Mayıs Çarşamba 1931, sy. 53, 17.

⁹⁵Yüsrâ el-Arabî, *Cuğrâfiyyetü’l-mezâhibi’l-fıkhîyye*, 14.

- Atâullâh, Hıdr Ahmed, *el-Ḥayâtü'l-fikriyye fî Mısr fî'l-'asri'l-Fâtımî*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1134/1989.
- Aydın, Mehmet Akif, "Muhammed Kadri Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/546. İstanbul: Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası, 1998.
- Bağdâdî, Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Bağdâdî, Ahmed Muhammed, *Şer'iyetü's-şaltanati'l-Eyyûbiyye*. Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1425/2004.
- Baldvin, James E., *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Bitâvî, Hasen Ahmed, *Ehlü'l-'imâme fî Mısr: 'Aşru selâtinî'l-Memâlik*. Kahire: Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007.
- Bozbaş, Fatiha, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Derdûr, İlyâs, *Târîhu'l-fikhî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010.
- Ya'merî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed, *Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Ebü'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmâil b. İbrâhîm, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî aḥbâri'd-devleteyn*. tlk. İbrâhîm Şemsüddîn Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 5 Cilt. 1422/2002.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed, *eş-Şâfiû: Ḥayâtuhû ve 'asruhû, ârâuhû, ve fikhuhu*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2. Basım. 1978.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. by.: Arı Sanat Yayınları, ts.
- el-Vaḳâiu'l-Mısrıyye*, 2 Muharrem 1350/20 Mayıs Çarşamba 1931, sy. 53.
- Ensârî, Nâsır, *Târîhu Enzîmeti's-şurṭa fî Mısr*. Kahire: Dâru's-Şürûk, 1410/1990.
- Etrûşî, Mustafa Selîm, *el-Kazâ fî Mısrve's-Şâm fî'l-'ahdi'l-Eyyûbî*. Amman: Dâru Declé, 2007.
- Ganâim, Muhammed Nebîl, *Medârisü Mısrî'l-fikhıyye fî'l-ḳarnî's-şâlisi'l-hicrî*. Kahire: Dâru'l-Hidâye, 1419/1998.
- Hafnâvî, Abdülmecîd Muhammed, *Târîhu'l-ḳânûni'l-Mısrî (el-'Aşru'l-İslâmî)*. İskenderiye: yy.
- Halîfî, Abdülazîz b. Sâlih, *el-İhtilâfû'l-fikhî fî mezhebi'l-Mâlikî: Muştalaḥâtuhû ve esbâbuhû*. by., 1414/1993.
- Hamza, Abdüllatif, *el-Ḥareketü'l-fikriyye fî Mısr fî'l-'aşreyni'l-Eyyûbîve'l-Memlûkî'l-evvel*. by.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Hasan, Ali İbrâhîm, *Mısr fî'l-'uşûri'l-vüştâ mine'l-fethi'l-'arabîile'l-fethi'l-Osmânî*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1947.
- Hasen, Alîİbrâhîm, *Târîhu Cevher es-Şıkillî*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 2. Basım. 1963.
- Heykel, Muhammed Hüseyin, *Terâcimu Mısrıyye ve Ğarbiyye*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1980.
- Huccî, Hayât Nâsır, "el-Kazâ ve'l-ḳudât fî Mısr fî 'ahdi'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn". *Dirâsât*, 13/12 (1986),65-95.
- Hudari Bey, Muhammed, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 8. Basım. 1387/1968.
- Huseyn, Hamdî Abdülmün'im Muhammed, *Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlik*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 2000.

Huseyn, Muhammed Kâmil, *fî Edebi Mıṣrı'l-İslâmiyye*. Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2014.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Fütûhu Mıṣr ve Aḥbâruhâ*. thk. Muhammed b. Şiştâvî b. Süleymân. Kahire: Dâru't-Tevfikiyye, 2014.

İbn Asâkir, Ebü'l- Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyne-Dımaşkı, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. *Târîhu medîneti Dımaşq*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1416/1996.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'î'l-mezheb*. thk. Ebü'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Refu'l-işr an kuḍâti Mıṣr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.

İbnHaldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî eyyami'l-'Arabve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahum min zevi's-şultânî'l-ekber*. thk. Halîl Şehâde vd. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1421/2000.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. EbîBekr el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'iz-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1972.

İbn İyâs, Ebü'l-Berakât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs el-Hanefî, *Bedâ'iu'z-zühûr fî vekâ'î'd-dühûr*. 5 Cilt. by.: Matbaatu's-Şa'b, 1960.

İbn Müfliḥ, Ebû İshâk Burhanüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî, *el-Maḥşadu'l-erşed fî zikri aşḥâbî'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.

İbn Müyesser, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Mısrî, *el-Munteka min aḥbâri Mıṣr*. thk. Eymen Fuad Seyyid. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye, ts.

İbn Receb el-Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mıṣr ve'l-Ḳâhire*. 16 Cilt. Kahire: Vezâretü's-sekâfe, 1383/1963.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. nşr. Muhammed Muhammed Emîn vd. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-'Amme, 1984.

İbn Vasıl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî, *Müferricü'l-kürûb fî aḥbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâlüddîn Şeyyâl. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1377/1957.

İbnü's-Sayrafi, Ebü'l-Kâsım Alî b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre*. thk. Abdullah Muhlis. Kahire: Matbaatu'l-Ma'hedi'l-İlmî'l-Fransî, 1923.

İbrâhîm, Ahmed Muhammed Ahmed, *el-Ḥayâtü's-sekâfiyye fî Mıṣr münzü'l-fethi'l-İslâmî ve ḥattâ nihâyeti'l-aşri'l-Fâṭimî el-evvel*. Kına: Câmîatü Cenûbu'l-vâdî, Külliyyetü'l-âdâb, Kısmu't-târîh, Doktora Tezi, 1425/2004.

İbyânî, Muhammed Zeyd, *Şerhu'l-aḥkâmi's-şer'iyye fi'l-aḥvâli's-şahsiyye*. thk. Muhammed el-Gâzî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmıyye, 1971.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *Ṭabaḳâtü's-Şâfi'iyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmıyye, 1407/1987.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl 'İyâz b. Mûsa b. 'İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve taqrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî, *Şubhu'l-a'sa'*. 14 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Emîriyye, 1332/1914.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Matbatu'l-Emîriyye, 1332/1914.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası, 1998.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım. 2004.

Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım. 2004.

Keylânî, Muhammed Seyyid, *el-Edebü'l-Mısrî fî zılli'l-ḥükmi'l-Osmânî*. Kahire: Dâru'l-Fercânî, ts.

Kindî, Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub, *el-Vülât ve'l-kuḍât*. Beyrut: Matbaatu'l-Âbâ, 1908.

Köse, Saffet, *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012.

Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed, *Cevâhiru'l-muḍıyye fî ṭabakâti'l-Ḥanefiyye*, thk. 'Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kahire: Dâru'Hicr, 1413/1993.

Lombardi, Clark B., *State Law as Islamic Law in Modern Egypt*. ed. Ruud Peters vd. Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, 2006.

Mâcid, Abdülmün'im, *et-Târîḥu's-siyâsî li-devleti selâṭîni'l-Memâlik fî Mısr: Dirâse taḥlîliyye li'l-izdihâr ve'l-inhiyâr*. Kahire: Mektebetü'l-Enclö el-Mısrıyye, 1988.

Mâcid, Abdülmün'im, *Nüzûmu devleti selâṭîni'l-Memâlik*. Kahire: Mektebetü'l-Enclö, 2. Basım. 1979.

Mâcid, Abdülmün'im, *Nüzumu'l-Fâtımiyyîn ve rusûmuhum fî Mısr*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısrıyye, 3. Basım. 1985.

Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed, *İtti'âzü'l-ḥunefâ' bi-aḥbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-ḥulefâ'*, thk. Cemâlüddîn Şeyyâl. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb, 2. Basım. 1416/1996.

Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âşâr: el-Ḥıtaṭu'l-Makrîziyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, 2. Basım. 1987.

Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir, *el-Muḳaffa'l-kebîr*. thk. Muhamed Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.

Marx, Karl, *Die Frühschriften*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1953.

Mîhâil, Yevâkim, *Târîḥu'l-kânûn fî Mısr*. Fucâle: Matbaatu Mısr, 1899.

Minyâvî, Muhammed Haseneyn b. Muhammed Mahlûf el-Adevî, *Muḳârenâtu't-teşrî'iyye: Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc vd. Kahire: Dâru's-Selâm, 1420/1999.

Mustafa, Mahmûd, *el-Edebü'l-'arabî fî Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'asri'l-Eyyûbî*. by: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1387/1967.

Mübârek, Ali Paşa, *el-Ḥıtaṭu't-tevfîkiyyetü'l-cedîde*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1305.

Münzirî, Ebü Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nekale*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım. 1405/1984.

Nevehtî, Hasen b. Mûsâ, *Fıraḳu's-Şîa*. Beyrut: Menşûrâtu'r-Rıza, 1433/2012.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. thk. Necib Mustafa Fevvâz vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.

Öz, Mustafa, "İsmâiliyye Mezhebi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*. 605-645. İstanbul: İlmî Neşriyet, 1993.

Özkaya Özer, Sevda, "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi". *Turkish Studies*, 9/4, (İlkbahar 2014), 927-942. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6984>

Özkaya Özer, Sevda, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Poole, Stanley Lane, *Târîhu Mısr fi'l-üşûri'l-vüştâ*. çev. thk. tlk. Ahmed Sâlim Sâlim. Kahire: Dâru'l-Mısriyyeli'l-Bennâniyye, 1435/2014.

Safvet, Ahmed, *el-Kitâbü'z-zehebî li'l-mehâkimi'l-ehliyye* (1883-1933). Bulak: Matbaatu'l-Emîriyye, 1937.

Salâh, İhâb Muhammed Rızk, *ed-Devrû's-siyâsî ve's-sekâfî li-fukahâi's-Şâfi'iyye*. Tanta: Câmî'atü'l-Tanta, Külliyyetü'l-âdâb, Kısmu't-târîh, Doktora Tezi, 2006.

Sallâbî, Ali Muhammed, *Selâhüddîn el-Eyyûbî ve cühûdühû fi'l-kazâ 'ale'd-devleti'l-Fâtımiyye ve tahrîri beyti'l-Mağdis*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1429/2008.

Selâm, Muhammed Zağlûl, *el-Edeb fi'l-aşri'l-Memlûkî*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1971.

Selâm, Muhammed Zağlûl, *el-Edeb fi'l-aşri'l-Fâtımî*, İskenderiye: Dâru'l-Maarif, ts.

Selîm, Mahmûd Rızk, *Mevsû'atü 'aşri selâtni'l-Memâlik ve netâcühû'l-ilmî ve'l-edebî*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2. Basım, 1381/1962.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*. thk. Abduramân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım. 1400/1980.

Seyyid, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısr: Tefsîr cedîd*. Kahire: Mektebetü'l-Usra, 2007.

Shamsy, Ahmed, *From Tradition to Law: The Origins and Early Development of the Shâfiî School of Law in Ninth-Century Egypt*. Harvard: Harvard University, Doktora Tezi, 2009.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed Hulv vd. 10 Cilt. by.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.

Sürûr, Muhammed Cemâleddîn, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsnü'l-muhâdara fi târîhi Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1387/1967.

Şelebî, Ahmed, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-ḥaḍâratil-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nüzumi'l-kazâiyye fi'l-İslâm*. 7 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, ts.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddîn Devrinde Eyyubîler Devleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983.

Tan, Muzaffer, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Teymur Paşa, Ahmed, *Nazra Târîhiyye fi ḥudûsi'l-mezâhibi'l-fikhîyyeti'l-erbaa*. Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1411/1990.

Winter, Michel, *el-Müctemeu'l-Mısrî taḥte ḥükmi'l-'Osmânî*. çev. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 2001.

Yâfi, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdişi'z-zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.

Yaran, Rahmi, *Mahluf el-Minyavi ve Tatbîku'l-kânûni'l-medenî 'alâ mezhebi'l-İmam Malik*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'Yut*: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.